

TIVA TÜRKLERİNDE GEÇİŞ DÖNEMİ RİTÜELLERİ: DOĞUM, DÜĞÜN, ÖLÜM*

Ferah TÜRKER**

Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU***

Özet: İnsan hayatının “geçiş dönemi” olarak adlandırılan üç önemli aşaması vardır: doğum, düğün ve ölüm. Toplumlar, bu geçiş dönemlerine önem vermekte ve her toplum inanç sistemleri çerçevesince çeşitli pratikler uygulamaktadırlar. Bu pratikler, geçiş dönemindeki kişiyi kutlamak, korumak, bu dönemleri duyurmak gibi çeşitli fonksiyonlara yönelik olarak uygulanmaktadır. Geçiş dönemi ritüelleri, kültürün muhafazasında ve geleneklerin devamlılığında da önemli bir fonksiyona sahiptir. Bu da özellikle bugün Rusya Federasyonu içerisindeki Tiva Cumhuriyetinde yaşamakta olan Tiva Türkleri gibi küçük gruplarda daha da önem kazanmaktadır. Tivalar, yaşadıkları cumhuriyette nüfus bakımından çoğunlukta olmaları ve tarihte bir dönem bağımsız bir devletlerinin olması gibi sebepler dolayısıyla, Sibirya’daki diğer Türk boylarına nazaran kimliklerini daha çok muhafaza etmişler, dillerine ve kültürlerine sahip çıkmışlardır. Dolayısıyla geçiş dönemi ritüelleri de gelenek içerisindeki yerini muhafaza etmiştir. Ancak elbette ki zaman içerisinde türlü değişiklikler yaşanmış ve kimi pratikler unutulmuştur. Bu makalede de Tivaların geçiş dönemi ritüelleri, “doğum”, “düğün” ve “ölüm” olarak üç başlık altında incelenecek, her bir dönemde uygulanan pratikler ele alınacak ve bunların kültürel alt yapıları değerlendirilerek zaman içerisinde yaşanan değişiklikler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tiva, geçiş dönemi, doğum, düğün, ölüm

The Transition Period Rituals of Tuvan Turks: Birth, Marriage and Death

Abstract: There are three important stages as the transition periods in human life: birth, marriage and death. Societies attach great importance to these periods and every society implements a variety of practices within their belief systems. During these

* Bu makale, Motif Vakfı tarafından düzenlenen “Halk Kültüründe Aile Uluslararası Sempozyumu”nda (25-27 Mart 2016-Edirne) sunulan bildirinin genişletilmiş ve düzenlenmiş hâlidir.

** Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Bornova-İzmir; ferahturker@hotmail.com.

*** Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Bornova-İzmir; vk.gundogdu@hotmail.com.

periods of transition, these practices are realized to celebrate, protect and announce people the periods. Transition rituals have an important function to preserve the continuity of culture and tradition. This becomes more important especially for small groups like Tuvan Turks who live in the Republic of Tuva, a federal state of Russia. As Tuvans were the majority of the population living in Tuvan Republic and they had an independent state, they kept more of their identity and also protected their language and culture better than other Turkic tribes in Siberia. So those rituals preserved their place within their tradition despite the fact that several changes naturally occurred in time and some of the practices were forgotten. In this article, the transition rituals of Tuvan are examined under three headings: "birth", "marriage" and "death". Practices in each period are handled and changes taking place in time are evaluated considering their cultural substructure

Keywords: *Tuvan, transition, birth, wedding, death*

GİRİŞ:

İnsan, hayatı boyunca biyolojik ya da toplumsal olarak bir durumdan başka bir duruma geçmekte ve bu dönemler “geçiş dönemleri” olarak adlandırılmaktadır. Bireyin bu geçiş aşamalarında, zararlı etkilere açık ve güçsüz olduğuna inanıldığı için, onu korumak ve kutsamak ihtiyacı ortaya çıkmaktadır (Örnek 1988: 105). Bunun için de bu dönemlerde pek çok ritüel uygulanmaktadır. Bu ritüeller “*Bireyin çeşitli boyutlardaki ‘sınırı geçme’ olayını ve toplum içerisindeki statüsünün değişimini anlatan ve belirli kurallara bağlanan geleneksel ve dinsel törenler*” olarak tanımlanabilmektedir (Ozan 2011: 73).

Bireyin bir statüden başka bir statüye geçişi amacıyla yapılan geçiş dönemi ritüelleri, toplumsal organizasyonlar olup, bireyin sosyal yapıdaki statü değişimini meşrulaştırma ve olası çatışmaları engelleme amacını taşımaktadır (Karaman 2010: 231-232). Geçiş dönemleri arasında özellikle “doğum”, “düğün” ve “ölüm” ön plana çıkmakta ve bu dönemlerde pek çok ritüel uygulanmaktadır. Her toplumun inançları, gelenekleri, kültürleri etrafında şekillendirdiği bu pratikler, nesilden nesile aktarılarak zaman içerisinde türlü değişimler ve gelişmelerle günümüze ulaşmıştır.

Türk Dünyasının geneline baktığımızda da geçiş dönemi ritüellerinin benzer olduğu; ancak geniş bir coğrafyaya yayılan Türk boylarının zaman içerisinde farklı kültürlerle temasları ve farklı inanç sistemlerini benimsemeleri neticesinde bu uygulamalarda bazı değişiklikler yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu incelememizde, bugün Rusya Federasyonu içerisinde Tıva Cumhuriyetinde yaşayan Tıva Türklerinin geçiş dönemi ritüelleri “doğum”, “düğün” ve “ölüm” başlıkları altında incelenecek ve Lamaist inanç sistemine mensup olan Tıvaların uyguladıkları pratikler değerlendirilecektir.

I. DOĞUM

Geçiş dönemleri arasında ilk sırayı alan “doğum” (Tuv. törümel), tüm toplumlarda olduğu gibi Tıva Türklerinde de oldukça önemlidir. Tıvalarda evlat

sahibi olmak, "Aji-töldüg kiji bay" (Çocuklu kişi zengin kişidir) atasözünde olduğu gibi, "insanın en büyük zenginliği, mutluluğu" olarak değerlendirilir ve sağlıklı her bireyin evlenmesi, çoluk-çocuk sahibi olup soyunu devam ettirmesi beklenir. Çok çocuk sahibi olmak da "Tanrı'nın (Burgan) lütfu" olarak görülür ve böyle ailelere de büyük saygı duyulur (Kenin-Lopsan 1994: 125; Tevek 2006: 43). Çünkü her doğum, hem ailenin hem de o toplumun nüfusunu, dolayısıyla da gücünü ve dayanışmasını arttırmaktadır (Örnek 2000: 131). Bu durum da özellikle Tıvalar gibi, başka bir ülkede azınlık olarak yaşamakta olan etnik gruplar için daha büyük bir önem arz etmektedir.

Doğum, hem aile hem de toplum için önemli bir geçiş dönemi olduğundan türlü ritüellerin yapılmasını gerektirir. Bu yüzden de insan hayatının bu ilk geçiş döneminde uygulanan pratikler, doğum öncesinden hatta ailenin çocuk istemeye başladığı andan itibaren başlamakta ve bu süreç de pek çok dinsel ve büyüsel fonksiyona sahip pratikler tarafından yönetilmektedir (Örnek 2000: 132). Çocuksuz ailenin lamadan ya da şamandan yardım istemesi, kadının pınar başına götürülmesi, ağaca "çalama" (bez) bağlanması; hamile kadının cenazelerden uzak tutulması, doğumdan önce çocuğun yaşaması için "hüree"de (Budist Tapınağı) dua edilmesi vb. Tıvalarda doğumdan önce görülen uygulamalardandır (Yoloğlu 1999: 88-89).

Tıvalarda bebeğin dünyaya gelmesinden sonra hem bebeği hem de anneyi kutsamak için pek çok pratik yapılmaktadır. Yeni bir birey dünyaya getiren annenin doğum sırasında yanında, "iye" (anne, ebe) olarak adlandırılan biri bulunur ve bebeğin göbek bağı keser. Bu kişinin, "bebeğin annesi" olarak kabul edileceği için, toplumda en saygın kişi olmasına, çocuğun uzun yaşaması için de en yaşlı kişi olmasına dikkat edilir. Bu kadın, bebeğin göbeğini kestikten sonra sağlıklı, güçlü olması için ardıçla tuz katılmış çay ve su ile yıkadığı bebeği, sıcak beşiğe yatırır. Bu esnada yaşlılar da alkışlar söylerler (Kenin-Lopsan 1994: 123). *"Yaşı uzun olsun/ Çok mutlu olsun!/ Saçları/ Ağarana kadar yaşasın/ Ak sakallı, ak saçlı olsun!/ Evi dolduracak kadar/ Çoluk çocuklu olsun/ Dini, inancı/ Kuvvetli olsun/ Yediği yemeği/ Lezzetli olsun/ Giydiği kıyafeti şık olsun."* (Tevek 2006: 43).

Ailenin önceki çocukları ölmüşse beşik mutlaka tütsülenir ve bebek, "iye" tarafından beşiğe gizlice yatırılır. Bu işlemler sırasında da çok çocuklu bir kişinin kundağı, bebek bezi ve keçesi kullanılır (Oyun, Oorjak 2004: 8). Bu uygulamada görülen tütsüleme, arındırmak için; çok çocuklu bir kadının kundağını, bebek bezini ve keçesini kullanma, doğum yapan annenin talihini değiştirmek için; beşiğe gizlice yatırma ise kötü ruhları aldatmak için yapılmaktadır.

Tüm bu uygulamalardan sonra ateşe yağ saçılır ve aileye yeni katılan birey için alkışlar söylenir. Bu alkışlar, doğan çocuğun kız veya oğlan olmasına göre değişiklik göstermekte; erkeğin güçlü kuvvetli olması, ata iyi binmesi; kızın ise hamarat olması, ailesine, eşine hürmet göstermesi temenni edilir (Kenin-Lopsan 1994: 123-124; Tevek 2006: 43).

Tıvalarda aileye yeni bir birey katıldığında, doğumunu kutlamak amacıyla “Urug Doyu” (Çocuk Toyu) düzenlenir. Eskiden çocuğun doğduğu gün yapılan bu toy, günümüzde bebeğin bir aylık olmasına yakın yapılır; zamanı ise aile bireyleri tarafından bebeğin sağlık durumuna göre belirlenir. Ailenin sevincini paylaşmak üzere akrabalar, eş-dost davet edilir ve toyun yapılış amacına uygun olarak hem anneye hem de yeni doğan bebeğe alkışlar söylenir. Bu toy için hayvan kesilir ve etin tamamı gelenlere eşit şekilde dağıtılır. Gelen misafirlerin de gelir durumlarına göre hediyeler getirdiği bu toy, Tıvalar tarafından “en gönlü açık bayram” olarak kabul edilmektedir (Kenin-Lopsan 1994: 123-124; Oyun, Oorjak 2004: 77). Çocuklarının olmaması hâlinde evlat edinme yoluna giden Tıvalar, evlatlık aldıkları çocuk için de “çocuk toyu” yaparlar, çünkü maksat aileye katılan yeni bireyi kutlamak ve kutsamaktır (Kenin-Lopsan 1994: 124-125).

Çocuğun kutsandığı bu toyda, dualar eşliğinde çocuğa ad da verilir. “İnsanın toplumsal ve bireysel kişiliğinin yanı sıra büyüsel ve gizemsel gücünü de belirten bir simge” olduğu düşünülen adın, çocuğun bütün hayatına etki edeceğine inanılmakta, bu yüzden de hem verilen ada hem de bu işlemin dinsel törenler eşliğinde “kutlanarak ve kutsanarak” yapılmasına önem verilmektedir (Örnek 2000: 149). Bu törenler, çocuğa kişilik kazandırmakta ve çocuk yeni adıyla “yeni bir dünyaya” geçerek, toplumda statü kazanmaktadır (Acıpayamlı 1992: 14).

Tıvalarda, çocuğun adı, eskiden aksakal akrabalarından biri tarafından verilirken, özellikle son dönemlerde lamaların ön plana çıktığı görülmektedir. Lamalar, çocuğun boynuna bir koruma asmakta ve “Sudur” (kutsal kitap) okuyarak çocuğa ad koymaktadır (Çoçagar 2014: 69; Yoloğlu 1999: 95-96). Tıvalarda, yeni doğan bebeği kötü ruhlardan korumak için, gerçek adının yanı sıra “kamgalal at” (koruyucu ad) verildiği de görülmektedir. “Aza megeleen”, “aza kajarlaan” (kötü ruhu kandırma) olarak adlandırılan bu uygulamada, erkek çocuklarına “Kirlig-ool” (kirli oğul), “Enik-ool” (enik oğul), kız çocuklarına ise “Çüdek-Urug” (çirkin kız), “Enikey” (dişi enik) gibi anlamı kötü ve kulağa hoş gelmeyen isimler verilerek kötü ruhlar aldatılmaya ve onların çocuğa musallat olması engellenmeye çalışılır. Yine benzer uygulamalar, çocuğu olmayan ailelerde ya da farklı cinsiyette evlat isteyen ailelerde de yapılmaktadır. Örneğin hep kız çocuğu olan bir aile, yeni doğan çocuklarının da kız olması durumunda ona erkek adı verir ve erkek gibi yetiştirir (Çıldım 2002: 84-89; Dorju 2004: 12). Böylelikle kötü ruhu kandıracaklar ve talihlerini değiştireceklerdir. Kötü ruhlardan korumak için yapılan bir diğer uygulama da çocuğa “şola at” (lakap/göbek adı) koymaktır. Çocuğu üç yaşına gelinceye kadar bu adla çağırırlar ve kimseye gerçek adını söylemezler.

Yeni doğan bebeği, kötü ruhlardan, nazardan ve çeşitli hastalıklardan korumak için yapılan uygulamalardan biri de evin girişine kayın ağacı dalını asmaktır. Böylelikle o evde bir bebek doğduğu ilan edilmiş ve yabancıların bir ay boyunca o eve girmelerinin önüne geçilmiş olur. Bu işlemi gerçekleştiren lama, çocuğun hayatı boyunca koruyucusu sayılır (Çoçagar 2014: 69). Bu uygulamada kayın ağacının

kullanılması, Tanrı kutunun simgesi olan bu ağacın olduğu yerde kötülüklerin, kötü ruhların barınamayacağına inanılmasından ve kayının koruyucu ruhların yeryüzüne inme yolu olarak düşünülmesinden kaynaklanmaktadır (Ergun 2004: 196-207).

Çocuğun doğumundan sonra uygulanan başka pratikler de söz konusudur. Bunlardan biri “urug sırtı”nın (plasenta-eş) gömülmesidir. Çocuğun eşi, onun bir parçası olarak görülür ve çocuğu etkileyeceği düşünüldüğü için bazı pratikler uygulanır (Örnek 2000: 142-143). Tıvalarda, bebeğin doğumundan üç gün sonra, göbeğini kesen kişi gelir ve sarı ya da beyaz keçeden bir kesenin içine konan eşini çadırın doğu tarafında açılan küçük bir çukura bırakarak üzerine arpa, buğday atar ve toprakla örterek düzeltir. Bu yer, bebeğin “ana yurdu” olarak kabul edildiği için bu işlemi gerçekleştirecek kişinin saygın biri olmasına önem verilir. İleride çocuğun başına kötü bir şey gelmesi ya da hastalanması hâlinde şaman çağrılarak o yerde dua ettirilir. (Kenin-Lopsan 1994: 124).

Bebeğin “hin”i (göbeği) ise düştükten sonra temiz bir beze konur. Çocuğa nazar değmemesi, kötü ruhlardan korunması için beşiği ardıçla tütsülenir, dualar eşliğinde süt saçılır. Ardından üç köşesi saçaklı, nakışlı bir bez içinde bebeğin göbeği beşiğe asılarak alkışlar söylenir. Annenin doğan her çocuğunun göbeği bu şekilde beşiğe asılır ve orada özenli bir şekilde muhafaza edilir; çünkü çocuğun göbeği yitirse “kut”unun da yiteceğine inanılır. Bebeğin göbek kesesinin yanına da kutsal sayılan ayının tırnağı asılır (Kenin-Lopsan 1994: 124; 1998: 464-465). Bu pratik, bir hayvana ait unsuru üzerinde barındırmakla o hayvanın üstün vasıflarına sahip olunacağı inancından kaynaklanmaktadır (Örnek 1988: 149). Orhan Acıpayamlı, hayvanlara ve bitkilere özgü unsurların koruma fonksiyonuyla kullanılmasında “totem” fikrinin varlığına dikkat çekerek “*tehlikelere karşı toteme ait bir parça taşımak, zamanla nazara karşı nazarlıkla korunmak şekline girmiştir*” demektedir (Acıpayamlı 1962: 20).

Bu geçiş döneminde uygulanan bir başka ritüel ise “Urug Bajın Kırgırınıñ Doyu” olarak adlandırılan saç kesme toyudur ve çocuk üç yaşına geldiğinde düzenlenir. Ancak eski hesaplamalarda çocuğun anne karnında geçirdiği zaman da hesaba katıldığı ve doğduğunda bir yaşında kabul edildiği için, saç kesilen çocuk aslında üç değil iki yaşındadır (Kenin-Lopsan 1994: 125). Çocuğun saçının kesilmesi için beklenmesinin sebebi ise küçük çocukların kötü ruhlar karşısında güçsüz olması sebebiyle onu koruma isteğidir. Nitekim bu dönemlerde çocuğun elbisesine, beşiğine korumalar, “çalama”lar asıldığı gibi, saçları da örülerek ucuna boncuklu ipler bağlanır (Yoloğlu 1999: 101).

Bu toyun tam olarak ne zaman yapılması gerektiği, lamaya sorularak belirlenir. Toyda, çocuğun saçını kesmek için kullanılan makasa “çalama” bağlanır ve makas ardıçla tütsülenir. Çocuk oğlan ise saçını en yaşlı dayısı keser. Makası, çocuğun başında üç kere çevirdikten sonra “*Küçük yeğenimin saçını ilk olarak kestim. Benim gibi uzun ömürlü ol. Sana kulunlu boz kısrak hediye ediyorum*” diyerek çocuğun saçının sağ tarafından bir tutam keserek annesine verir ve alkış söyler: “*Ak*

gökyüzüm bağışlasın/ Ak çalamalı makasım bağışlasın/ Dokuz gökyüzü bağışlasın/ Dokuz ceddım gelişsin/ Kesmek için kesmedim/ Gelecekte başının saçı çok olsun/ Kırmak için kırmadım/ Ağarana kadar saçın dökülmesin/ Erkek olsun büyüsün güçlensin/ Eyerli ata binsin/ Süslü giyimli olsun/ Kavga gürültüye karışmasın/ Benim gibi uzun yaşasın.” Kız çocukta ise benzer uygulamaları gerçekleştiren yengesidir ve “*Keçi sağan kızım, benim gibi uzun yaşa, hünerli ol. Sana buzağılı inek veriyorum*” diyerek saçından bir tutam keser ve annesine verir. Daha sonra toya davet edilenler de sırayla çocuğun saçından birer tutam keserler. Kesilen saçlar, deri bir kılıfın içine konur ve annesi tarafından yastığının içinde muhafaza edilir (Kenin-Lopsan 1994: 125-127). Bu ise çocuğa nazar değmesini engellemek amacıyla yapılan bir uygulamadır (Yoloğlu 1999: 102).

Çocuğun saçı kesildikten sonra toya davet edilen akrabalara, eşe dosta yemekler ikram edilir; gelenler de yakınlık derecelerine ve imkânlarına göre aldıkları hediyeleri verirler. Çocuğun babası, at, inek, koyun ya da keçi gibi bir hayvan hediye eder; ancak bunların yavrulu veya eşli olması gerekmektedir. Bu toyun esas amacı, çocuğa mal-mülk edindirmektir, çünkü getirilen hediyeler çocuğun şahsi malı olur ve ileride kendi aile kurduğunda da ona verilir. Bu yüzden aile çocuğun rızası olmadan bunları kullanamaz, kullandığında da mutlaka yerine yenisini koyar. Ayrıca çocuk hediye edilenlerden sorumludur. Bunlar eşya ise onların muhafazasında, hayvan ise bakımında ailesine yardım eder. Bu da göstermektedir ki bu toy, o yaşlardaki bir çocuğa mal-mülk edindirmenin yanı sıra sorumluluk almasını ve ailesine yardımcı olmasını sağlamak amacını da taşımaktadır (Kenin-Lopsan 1994: 125-127). Bu toydan sonra çocuklara gelenek görenekler öğretilmeye başlanır ve özellikle erkek çocukların yiğit bir delikanlı olması, iyi ata binmesi yönünde yetiştirilmesi hedeflenir (Yoloğlu 1999: 102).

Görüldüğü gibi çocuk henüz doğmadan başlayan ve doğumundan sonra da devam eden pek çok uygulama söz konusudur. Bu uygulamalar, anneyi ve çocuğu kötü ruhlardan, hastalıklardan korumak; aileye ve topluma yeni bir bireyin katılmasını kutlamak için yapılmaktadır.

II. DÜĞÜN

Geçiş dönemlerindeki ikinci aşamayı “Düğün” (Tuv. Kuda) oluşturmaktadır. Aile, kültürün muhafazasında, soyun devamlılığının sağlanmasında ve dolayısıyla toplumun güç kazanmasında etkin bir role sahip olduğu için her daim önemsenmiştir. Kızın ve erkeğin sosyalleşme sürecinin önemli bir aşamasını oluşturan bu geçiş döneminde pek çok pratik uygulanmaktadır. Bunlar yaşamlarını birleştiren gençlerin ve ailelerin birbirlerini yakından tanımasını sağlamak, akrabaları bir araya getirmek, gençleri bekârlıktan getirmiş oldukları nazarlardan ve kötü ruhlardan arındırmak, geçiş sırasındaki tehlikeli ve zararlı güçlerin kötülüklerinden korumak, yeni evin bereketini ve huzurunu arttırmak vb. pek çok işleve sahiptir (Örnek 1988: 107; 2000: 185; Yeşil 2014: 152; Temur 2010: 303).

Bu geçiş döneminde bütün toplumlar, kendi kültürel değerleri çerçevesinde türlü uygulamalar yapmakta, bazı pratikler toplumun geneli tarafından kabul görürken (başlık parası gibi), bazıları ise toplumun genel kabullerine aykırı bulunduğu için yasaklanmakta ya da engellenmektedir (kız kaçırma, akraba evliliği gibi).

Tıvalarda üç göbeğe kadar akraba evliliği yapmak mümkün değildir, çünkü yakın akraba kabul edilirler. Bu gibi durumlarla karşılaşmamak için de çocuklara geleneklerini, örf-âdetlerini küçük yaşlarda öğretmeyi önemserler. Özellikle günümüzde büyük şehirlerde yaşayan gençler, evlenecekleri kişileri kendileri seçtikleri için, gelenekleri öğretmenin önemi daha da artmıştır (Oyun, Oorjak 2004: 73).

Tıvaların geleneksel aile yapıları içerisinde eş seçiminde türlü uygulamalar söz konusudur. Bunlardan biri, oğlan annesinin, civardaki evlenme çağındaki kızları eve çağırarak uygun gelin adayını bulmaya çalışmalarıdır. “Kelin köör” (gelin görme) olarak adlandırılan bu uygulamada, oğlanın annesi, kızlara kılık-kıyafet diktirmek, yorgan-döşek kaplatmak gibi işler yaptırır ve bu esnada da onların hem maharetlerini hem de sergiledikleri hâl tavırları gözlemler. Kızlardan birini seçmeleri hâlinde ise ailesi ile irtibata geçip onları yakından tanımaya çalışırlar ve arada oğlanı da götürüp onların da damat adayını tanımalarını sağlarlar. Bu ise “küdee köör” (damat görme) olarak adlandırılmaktadır (Çıldım 2002: 60).

Tıvaların geleneksel aile yapısı içindeki evlenme biçimlerinden biri de “beşik kertmesi” olarak adlandırabileceğimiz “Kıs urugnuñ ujazınıñ adaanga öşkü düğün salırı” (kız çocuğunun altına keçi kılı bırakma)dır. Bu uygulama, oğlan çocuğu olan bir annenin, beşikteki kız çocuğunun altına keçi kılından bir yumağı bırakarak ya da babanın, kız babasına çakmak taşı vererek niyetlerini dile getirmesi ve kızın ailesinin de onay vermesi ile gerçekleşir. Oğlan ve kız evlenme çağına geldiklerinde kız, ailesinden istenir ve bu durum hediyelerle yenilenir, buna “belekti çaatırı” (hediye yenileme) adı verilir (Kenin-Lopsan 1998: 300; Oyun, Oorjak 2004: 72).

Eş seçimi için uygulanan geleneklerden biri de “Oytulaaş” oynama geleneğidir. Buna göre, yaz aylarında kızlar ve erkekler bir yerde buluşmak üzere sözleşirler. Kimileri önceden görüştüğü kişiyle buluşmak üzere, kimileri ise eşini orada bulmak üzere gider. Şarkılı-türkülü bir oyun olan oytulaaşta, gençler memleketlerini, atlarını ve birbirlerini övmek, hatta rekabet etmek için şarkılar-türküler söylerler; sevinçlerini, üzüntülerini, şikâyetlerini, sevgilerini ifade ederler. Gençler, geç saatte gittikleri bu yerde tan atana kadar oyunlar oynarlar ve eşlerini seçmeye çalışırlar. 1929’dan itibaren sert bir şekilde engellenmeye çalışılan bu uygulama, 1933’ten itibaren kesin bir şekilde yasaklanmış; bu oyunu oynayanlar tutuklanmış ya da toplumda aşağılanmıştı (Kenin-Lopsan 2004: 10-20).

Eş seçiminden sonra sıra “kız dileeri” (kız isteme) geleneğine gelir. Oğlan tarafından saygın ve iyi konuşan biri (bu kişi babası da olabilmektedir), “aas-belee” (ağız hediyesi) olarak adlandırılan hediyelerle [yiyecek, içecek, kadak (ince, uzun ipek bez) vb.] kız evine gider ve getirdiği içkiden kâseye koyarak kızın anne ve

babasına sunar. Kızın annesinin kâseyi geri vermesi, bu dileği reddettiği manasına; getirilen kadağı kızın sandığına koyması ise kabul ettiği manasına gelir. Böylelikle oğlan tarafı, niyetini açıkça iletmiş ve kızın ailesinin niyetini de öğrenmiş olur (Kenin-Lopsan 1998: 300-301; Yoloğlu 1999: 36).

Söz kesme âdeti ise “şay buzarı” (çay koparmak) olarak adlandırılır. Oğlan tarafı, kız evine hediye olarak çay, tütün, içki, türlü yemekler ve renkli boncuklar götürür. Kızın ailesiyle karşılaştıklarında da “çayı koparayım” diyerek arı peteği şeklinde sıkıştırılarak sertleştirilmiş çayın kenarından bir parça kopararak kızın annesine sunarlar. Bu arada oğlan tarafından bir kadın, bir ipliğe boncukları dizerek kızın saçına takar. Koparılan çay ve tütünün kızın ailesi tarafından içilmesiyle söz kesilmiş olur (Kenin-Lopsan 1998: 301).

Tıvalarda nişan, “dügdeşkin” olarak adlandırılır. Oğlan tarafı, yiyecek, içecek ve türlü hediyelerle kız evine gider. Oğlan tarafından seçilen biri, kızın yakın akrabalarının çadırlarına giderek ateşlerine saçı saçar, dua eder. Bu kişi, kızın çadırına geldiğinde ise önce bir kase “hoypak” (bir çeşit kımız), ardından da içki ve et sunar. Oğlanın babası da bir kadeh içkiyi “*Çocuklarımı çiçeklendirmek için geldim*” diyerek önce kızın anne ve babasına, ardından da diğerlerine ikram eder ve hediyelerini sunar. Ardından kızın babası, gelen yiyecek ve içecekleri konu komşuya dağıtır (Kenin-Lopsan 1998: 302). Nişanın yapıldığı gün, kızla oğlanın ellerini birbirine bağlayarak oğlanın ağzına verilen koyun dudağını, kızın dişleyerek koparması isteme; kızla oğlanın saçlarını birlikte örekerek kendi saçlarını bulmalarını bekleme vb. pratikler söz konusudur. Bu uygulamaların amacı, yeni çiftin evliliklerinin hayırlı olup olmayacağı, mutlu olup olmayacaklarını sınamaktır (Yoloğlu 1999: 46).

Evlenmenin en önemli aşaması olan “düğün” için pek çok uygulama söz konusudur. Tıvalarda düğün geleneklerinden ilki, “hün körgüzeri” olarak adlandırılan düğünün tarihini belirlemedir. Eski dönemlerde düğünün olacağı günden, evden çıkacak kızın atının cinsine, dizginin kim tarafından tutulacağına kadar pek çok şey şamanlar ya da büyük falcılar tarafından belirlenmiştir. Günümüzde ise düğün gününü, saatini belirlemek hususunda lamalardan ya da şamanlardan yardım alınması suretiyle bu gelenek yeniden canlandırılmıştır (Kenin-Lopsan 1998: 303-304; Oyun, Oorjak 2004: 74). Düğünden önce yapılan tüm bu pratikler, düğüne hazırlık niteliğinde olup, bu önemli günü kutsamak için yapılmaktadır.

Düğün günü, saçı üç örük örülen ve başına “dumala” (duvak) örtülen gelin, beyaz bir atın üzerinde damadın evine götürülmek üzere evden çıkarılır. Damat tarafı, kız evinden gelenleri yolda üç ayrı yerde karşılarlar, bu gelenek “utkuuru” (karşılama) olarak adlandırılmaktadır. Her birinde farklı kişilerin yaptığı bu karşılamalar, kutsal yerlerde yapılır ve kurbanlar kesilir, saçı saçılır. Dinlenme amacının da güdüldüğü bu uygulamada, kız tarafına içki ikram edilir, getirilen yiyecekler yenir (Kenin-Lopsan 1998: 303-304; Yuşa 2008: 52).

Kız tarafı, oğlan evine geldiğinde, öncelikle yeni kurulan evin etrafında üç kere dolandırılır ve gelinin yeni evine bereket getirmesi amacıyla üzerlerine saçları saçılır. Ardından eve sokularak yatağa oturtulan geline sütlü çay ikram edilir. Bu âdet de “*Gelini evimize sokarak ocağı, yatağı döşeği onun emrine vererek ailenin yetkili sahibi yaptık*” anlamındadır (Oyun, Oorjak 2004: 74-75).

Tıva düğünü, üç dört gün sürmekte ve pek çok geleneksel uygulama yapılmaktadır. Yemeklerin yendiği, şarkıların türkülerin söylendiği, at yarışı, güreş gibi oyunların oynandığı, hediyelerin sunulduğu (belek sunarı) düğünlerde alkışlar oldukça önemlidir. Alkışlar genellikle, yeni çiftin çok çocuklu, çok hayvanlı olması yönünde olur. Geleneksel yaşam tarzına uygun olarak yapılan bu alkışlar, Tıvalarda mutluluğun ve zenginliğin nasıl algılandığı hakkında da bilgi vermektedir. Alkışların bir başka amacı ise kötü ruhlara karşı daha savunmasız olan yeni evli çifti korumaktır. Bunun için alkışlar eşliğinde ateşe, göğe saçları saçılır (Yuşa 2008: 52-57).

Tıvalarda yeni evlenenlere alkış söylemek o kadar önemsizdir ki söylemeyenler “edek azındırarı” (eteği kuşağa tutturma) olarak adlandırılan bir gelenekle cezalandırılırlar. Bu gelenek çerçevesince alkış söylemeyenlere hoş olmayan sözler söylenir, yüzlerine su serpilir ya da bir şeyler sürülür ve cübbelerinin etekleri bellerine bağlanarak kısaltılır. Bu kişiler, eşlerinin isimlerini sesli bir şekilde söylemek zorunda bırakılır ki Tıvalarda eşlerin birbirlerine isimleriyle hitap etmeleri hoş karşılanmaz. Bu yüzden de düğüne gelenler, “edek azındırarı” olarak adlandırılan bu gelenek çerçevesindeki muameleye maruz kalmamak için alkış söylemeye özen gösterirler (Yuşa 2008: 58).

Geleneksel Tıva düğünü, gelinin uğurlanması ile sona erer. Gelin, “Askak-Kaday” (aksak kadın) adı verilen bir kadın tarafından, oğlanın evine götürülür. Burada kayınvalide ve gelin aynı kâseden süt içerler. Bu gelenek, gelinle kayınvalidenin tanışması ve gelinin yüzünü açması için yapılmaktadır. Daha sonra gelin için alkışlar söylenir: “*Yazıya sığmaz yulkılı ol kızım/ Ağıla sığmaz koyunlu ol kızım/ Avlanmayı bilen oğullu ol kızım/ Yumuşak huylu kızıl ol kızım (...)* Hesaplı olma kızım/ *Kepçeyle yemek pişirme kızım/ Cimri olma kızım/ Kaşıkla yemek koyma kızım*” (Kenin-Lopsan 1998: 305-307). Ardından üç kez evi dolanan gelin, ateşe süt saçarak kendini korumasını ve yeni ailesi tarafından kabul edilmesini diler. Gelin, ancak bu uygulamadan sonra yeni ailesi tarafından kabul görmekte, kayınpederi ve diğer büyüklerle konuşma yasağı kalkmakta, aynı yerde onlarla oturabilmekte ve onlara bir şey verebilmektedir. Günümüzde bu gelenek, güneyde kısmen uygulanmakta, Tıvaların genelinde görülmemektedir (Yuşa 2008: 58).

Günümüzde Tıva düğünleri, zamanın şartlarına uygun bir şekilde yapılmaktadır. Kızla oğlan genellikle önceden tanışmakta, aileler sonradan tanışmaktadır. Kızı istemek, düğün gününü belirlemek için şamanlara ya da lamalara danışmak, gelin alayını karşılamak ve bu esnada yolda durmak, kurban kesmek, eve gelen geline süt ikram etmek gibi gelenekler uygulanmaktadır. Günümüz düğünlerinde devam eden

geleneksel uygulamalardan biri de, her ne kadar eski önemini yitirmiş olsa da, alkışlardır. Günümüzde daha kısa ve yüzeysel olan alkışlar, zamanın ihtiyaçlarına yönelik bir hâl almıştır. “Edek azındırarı” gibi uygulamalar ise artık görülmemektedir. Geleneksel uygulamaların yanı sıra Sovyetler Birliği döneminde başlayan anıt ziyaretleri de yapılmakta, bunun için başkent Kızıl’da yaşayanlar Yenisey Nehri kenarında bulunan “Aziyanın Tövü” (Tsentr Azii/Asya’nın Merkezi) meydanını tercih etmekte, hatta kimi gençler nikâhlarını orada kıydırmaktadır (Yuşa 2008: 58-61). Yeni evlenen çiftlerden bazıları da akrabaları ile birlikte “Hüree”ye (Budist tapınağı) giderek huzurlu ve mutlu bir evliliklerinin olması için dualar etmekte, mumlar yakarak tapınağın etrafında dolanmaktadırlar (Çoçagar 2014: 70). Akşam restoran ya da kafelerde yapılan düğünlerde ise Tıva düğün geleneklerinin (düğün alayını karşılama, alkış, güreş vb.) yanı sıra bazı Rus gelenekleri (oyunlar, çekilişler, danslar vb.) de uygulanmaktadır (Yuşa 2008: 59, 61).

III. ÖLÜM

Geçiş dönemlerindeki üçüncü aşamayı “ölüm” oluşturmaktadır. Ölüm kelimesi tabu olduğu için Tıva Türkleri onun yerine “möçüürü”, “çoktaarı”, “çok bolgani”, “çok apargani”, “çarlıy bergeni” gibi ifadeler kullanmaktadır.

Her canlı için kaçınılmaz bir son olan ölümle ilgili pek çok uygulama yapılmakta ve aralarında hiçbir bağ bulunmayan toplumlarda bile şaşırtıcı derecede benzerlikler görülmektedir. Bu uygulamaların amacı, ölen kişinin öte dünyaya geçişini kolaylaştırmak ve onu bu seyahatindeki tehlikelerden korumaktır. Bu da göstermektedir ki ölen kişi hâlâ canlı olarak tasavvur edilmekte ve ondan hem korkulmakta hem de ona saygı duyulmaktadır (Örnek 2000: 207; 1988: 107). Tıvalara göre ölüm, sadece insanın bedeni için geçerlidir, ruh ölmemekte, başka bir bedende yeniden vücut bulmaktadır.

Tıvalarda biri öldüğünde, adı anılmadan ya da yüksek sesle söylenmeden akrabalara haber verilir. Ölen erkek ise “kalgan ool”, kadın ise “kalgan urug” ifadeleri kullanılır. Adının söylenmemesinin sebebi, ölen kişinin geri çağrıldığını düşünmesini engellemek olmalıdır; çünkü ölenin geri dönerek yakınlarını, geride bıraktıklarını rahatsız etmesi inancı her zaman tedirgin edici olmuştur.

Günümüzde Tıvalar ölüleri gömmektedirler. Geçmişte ölen kişinin bedenini açık bir yere bırakma âdeti görülmekteydi. Ünlü Tıvalı folklorist Kenin-Lopsan’a göre, bedenin açık bir yerde bırakılması zaman içerisinde değişikliğe uğramış (19. yüzyılın sonlarında ya da daha önceleri) ve ölen kişinin bedeni tahta tabutlara açık veya beze sarılmış hâlde bırakılmaya başlanmıştır. Açık alanda bırakılan cesedin kurtlar kuşlar tarafından yenmesi, ölen kişinin günahsız olduğu ve Tanrı’nın onu yanına aldığı şeklinde yorumlanmıştır (Yoloğlu 1999: 151-152). Bu geleneğin Moğol Tıvaları arasında (en azından yakın zamana kadar) yaşadığını, o bölgeye seyahat eden Polina Seren, kitabında şu sözlerle anlatmıştır: “...*Annesi hayatını kaybettiğinde, annesinin bedenini onun önceden bildirdiği yere taşımış ve oraya gömmüştür. Ölmüş birinin bedeni, uzun bezin yarısı ile sarılarak yarısı ile de*

örtülerek veya elbisesi ile örtülerek sabah güneşinin ışıklarının degeceği kuru bir yere bırakılır. Cesedin örtüldüğü bezi rüzgâr açtığında cesedi köpekler ve kuşlar yiyiverir. Cesedin kısa süre içinde hayvanlar tarafından yenmesi iyi bir işaret olarak görülürdü. Annesi öldüğünde, onun isteğini yerine getirerek, Tiva âdetlerine göre cenazesini kaldırdım, diye anlattı.” (Seren 2006: 118).

Tiva’da biri öldüğünde yakınları en yakın “Hüree”nin lamasından Sudur okumasını ve ölünün gömüleceği günü, saati, sarılacağı bezin/kefenin rengini ve mezarın yönünü belirlemesini isterler. Ölen birinin bedeni, gömülmeden önce, ardıç ve süt karıştırılmış kaynak suyuyla temizlenir ve yaşlı bir akrabası tarafından yeni giysiler giydirilerek bir beze sarılır. Ölen kişi kadınsa bu işlemler kadın tarafından, erkek ise erkek tarafından gerçekleştirilir (Tevek 2006: 51; Özkan 2002: 604; www.bodal.ru, 16.03.2016). Ölünün bulunduğu ev, fazla gürültü yapmadan temizlenir ve ardıçla tütsülenir. Ölen kişi, kendi yatağında yatırılır, baş tarafında ardıç yakılır, büyükler ve lamalar da ölen kişinin bedeni gömülmek üzere evden çıkıncaya kadar dualar ederler, Sudur okurlar. Ölen kişinin yanında sigara içilmez, yemek yenmez, muhabbet edilmez, bağırıp çağırarak ağlanmaz; aksi hâlde ruhlarının başka bir bedende yeniden hayat bulması engellenmiş olur (Yoloğlu 1999: 153; www.bodal.ru, 16.03.2016).

Ölen kişi evden çıkarılmadan bir saat öncesinde, lamalara, mezara indirilme gelenekleri okutulur. Ölen kişinin bedeninin gömüleceği “çer eezi”nden (yerin iyesi) de izin almak gerekmektedir (www.bodal.ru, 16.03.2016). Bu uygulama, doğada bulunan her şeyin canlı olduğu ve bir iyesinin (sahibinin) bulunduğu inancıyla alakalıdır.

Mezarı hazırlama ve gömme işlemlerinde sadece erkekler (18 yaşından büyük olmak kaydıyla) bulunur. Kadın, insanı dünyaya getiren bir varlık olduğu için, onun duygusal bakımdan böyle zor bir görevde yer alması doğru bulunmaz, bu yüzden de eskiden beri bu yasak söz konusudur; ancak yaşlı kadınların katılmasında bir mahzur yoktur. Kadınlar ve çocuklar, sadece ölünün evden ayrılması sırasında ona eşlik ederler ve gömme işlemini yapacak erkeklerin ardından yollarının açık olması için dualar ederler. Ölen kişinin giydirilmesinden gömülmesine kadar geçen sürede saçı saçılır, mum yakılır (Tevek 2006: 53).

Ölen kişi, tabuta yatırıldığına başının altına beze sarılmış çay konur, bu “çevge-höör eezi”ni (mezar iyesi) memnun ederek ölen kişiyi kabul etmesi ve onun bedenine zarar vermemesi için yapılan bir uygulamadır (www.bodal.ru, 16.03.2016). Mezarına da en sevdiği eşyası konmaktadır. Defin törenine katılanlar ise mezarın etrafında doğudan batıya doğru üç defa dönerler ve hemen eve dönerler; bu durum ölenin geri dönme ihtimalinden duyulan korkudan kaynaklanmaktadır. Mezarlığa gidenler, süt karıştırılmış kaynak suyuyla yıkanılır, ardıçla tütsülenirler ve dualar okurlar. Bu, mezarlıktan gelen kişinin arınması, bu ağırlıktan kurtulması için yapılan bir uygulamadır (Tevek 2006: 53; Yoloğlu 1999: 153). Kutsallığın ve

temizliğin sembolü olan ardıç, hastalıklardan ve kötü ruhlardan arındırmak için tütsüleme de sıkça kullanılmaktadır (Ergun 2004: 223-228).

Ölen kişinin gömülmesinden sonra, mezarlığa gidenlerle eş dost ve akrabaların katıldığı bir toy düzenlenir. Bu toya gelenler de imkânları dâhilinde para ya da yedi gün yetecek kadar yiyecek, içecek getirerek ölen kişinin yakınlarına maddi manevi destek sağlarlar. Yemeklerin yendiği, duaların edildiği bu toyda, sofrada esas olarak süt, peynir, şeker, yağ gibi ak renkli yiyeceklerin olmasına dikkat edilirken, etin olmamasına özen gösterilir. Bunun sebebi de ölen birinin uğurlanmasında başka bir canlının hayatına son vermenin uygun olmayacağı düşünülmesidir. Bu toyda, ölen kişinin yaşarken yaptığı iyilikler konuşulur, gömme işlemine yardım edenlere teşekkür ve hayır dualar edilir, ateşe saçılır ve yemekler yenir. Daha sonra oradakiler “taakpıajır” (birbirine sigara sunmak). Bu gelenek, ölen kişinin yakınlarının üzüntülerine ortak olduklarını ifade etme maksadı taşır (Tevek 2006: 52; Yoloğlu 1999: 153; www.bodal.ru, 16.03.2016). Sedat Veyis Örnek, “ölü yemeği”nin, ölenin ruhu ya da canı için verildiğini söylemekte ve eklemektedir: “... bir yanıyla ölenin öte yanda da yaşamını sürdürdüğü, başka şeylerin yanı sıra yemeye ve içmeye de ihtiyacı olduğu tasarımı vurgularken, bir yanıyla da ölüm olayına eşlik eden ‘geçiş’ törenlerinin gerekliliğini açığa vurmaktadır. Çünkü ölümlerin öte dünyada uğurlanışının tam ve geçerli olabilmesi için dinsel kurallarını ve işlemlerin yanı sıra geleneksel olayların da yerine getirilmesi gerekmektedir. Ters durumda ölenin ruhunun geride bıraktıklarını tedirgin edeceğine inanılmaktadır.” (2000: 221).

Ölen kişinin ardından belirli günlerde yapılan ritüeller de vardır. Sayılarla ifade edilen bu tip günler, “sayılara kazandırılmış olan dinsel, büyüsel ve geleneksel niteliklerden dolayı önemsenmişler, giderek birtakım âdetlerin bünyelerine ana öge olarak yerleşmişlerdir.” (Örnek 2000: 220). Tıvalarda özellikle 7. ve 49. günlerin ön plana çıktığı görülmektedir; çünkü beden 7-9 günün sonunda öldüğüne, ruhun ise 49. günde bu dünyayı terk ettiğine inanılmaktadır. Dolayısıyla ilk 49 gün dünyayı bırakmayan ruhun, bir aralık bularak dönme ihtimali vardır ve bunu engellemek için bu süre boyunca ateş yakılır. Böylelikle geri dönen “buk”un (ruh), geride kalanlara felaket getirmesinin önüne geçilmiş olur. Yas tutma dönemi olan bu zaman zarfı içerisinde, ölen kişinin evinde neşeli hareketlerde bulunulmaz, gürültü yapılmaz, içki içilmez. Tıvalarda ölen kişinin 7. ve 49. günlerine ayrı bir önem verilmekte ve bu günlerde merasimlerin yapılması gerekmektedir (Tevek 2006: 53; Yoloğlu 1999: 154-155).

Sedat Veyis Örnek, ölüm ritüellerinin üç amacı olduğunu söylemektedir: öte dünyaya gidişini kolaylaştırmak ve orada huzurlu olmasını sağlamak; geri dönüşünü önlemek ve böylelikle geride kalanları rahatsız etmesini engellemek; yakınına kaybeden kişinin acısını hafifleterek, ruhsal durumunu düzeltmek ve yeniden topluma katılmasını sağlamak (2000: 207). Tıvalarda uygulanan ölüm âdetlerinin

fonksiyonlarına, ruhun başka bir bedende hayat bulmasını sağlamak (reenkarnasyon) amacının da ilave edilmesi gerektiği görülmektedir.

SONUÇ:

İnsan hayatındaki en önemli geçiş dönemleri olan “doğum”, “düğün” ve “ölüm”, bireyin kendisini etkilediği gibi, ailesini, çevresini hatta yaşadığı toplumu da etkilemektedir. Dolayısıyla her toplum, kendi kültürleri, inançları dâhilinde bu dönemleri kutsama, duyurma vb. amaçlarla türlü pratikler geliştirmiştir. Bireyin yeni statüsünün onaylanması için yapılan bu ritüeller, her ne kadar belirli kanun maddeleriyle belirlenmiş olmasalar da, toplum tarafından mutlaka uygulanmaktadır.

Geçiş dönemlerinde uygulanan bu pratikler, elbette zaman içerisinde türlü değişiklikler yaşayarak içinde bulunduğu dönemin şartlarına uyum sağlamakta, değişikliğe uğrasalar da özlerini koruyarak aldıkları yeni formlarla uygulanmaya devam etmektedirler. Dolayısıyla geçiş dönemi ritüellerinin, geçmişten günümüze bütün kültür tabakalarını bünyesinde barındırdığını söylemek mümkündür.

Nesilden nesile aktararak geleneklerin devamlılığı, kültürün muhafazası, toplumsal bağların güçlenmesi, dayanışmanın artırılması, kimlik bilincinin oluşturulması gibi fonksiyonlara sahip olan geçiş dönemi ritüelleri, Tıva Türklerinde de geleneğin aktarımında önemli bir yere sahip olmuştur. Yakın dönemde yazılı kültüre geçen Tıvalar, bu ritüeller sayesinde geleneklerini geçmişten günümüze kadar ulaştırabilmiştir. Tıvaların geçiş dönemi ritüelleri incelendiğinde Türklerin en eski dönemlerden beri uygulamakta oldukları pratiklerin hâlâ devam ettiği, bunlara bugün mensubu oldukları Lamaist inanç sistemine ait pek çok inancın ve uygulamanın yanı sıra Rus kültürünün izlerinin de bulunduğunu görmekteyiz.

Tıvalarda bazı geçiş dönemi ritüelleri artık uygulanmıyor olsa da özellikle kırsal kesimde daha canlı bir şekilde yaşatıldığını söylemek mümkündür. Geleneklerine sahip çıkan Tıvaların, geçiş dönemi ritüellerini tüm canlılığıyla yaşatmaya devam ettirmeleri ve gelecek nesillere aktarmaları ümit edilmektedir.

Kaynaklar

- ACIPAYAMLI, Orhan, (1962). “Anadolu’da Nazarla İlgili Bazı Âdet ve İnanmalar”. **A.Ü. DTCF Dergisi**. C. XX, S. 1-2: 1-40.
- ACIPAYAMLI, Orhan, (1992). “Türk Kültüründe ‘Ad Koyma Folkloru’nun Morfolojik ve Fonksiyonel Yönlerden İncelenmesi”. **IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi**. C. IV, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 1-14.
- AÇA, Mehmet (2004). **Tıva Kahramanlık Destanları I-II**. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÇOÇAGAR, Çotpun-ool, (2014), **Sagıp Şajınnı Ög-Bülege Saurınnı Talazı-bile Ezü-Çañıldar**, Kızıl.
- ÇÜLDÜM, Çap, (2002). **Ulusçu Pedagogikanın Üjük Dösteri**, Kızıl.
- DORJU, Çürgüy-ool, (2004). **Tıva Ulustun Huu Attarının Töögüzü**, Kızıl.
- ERGUN, Pervin, (2004). **Türk Kültüründe Ağaç Kültü**, Ankara: AKM Yayınları.
- KARAMAN, Kasım, (2010). “Ritüellerin Toplumsal Etkileri”. **SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 21: 227-236.

- KOÇOĞLU GÜNDOĞDU, Vildan, (2012). *Günümüz Tuva Türkçesi, (Giriş-Dil Özellikleri-Metinler-Söz Dizini)*, Ege Üniversitesi, İzmir (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- KENİN-LOPSAN, Monguş, (1994). *Tıva Çonnuñ Burungu Ujurları*, Kızıl.
- KENİN-LOPSAN, Monguş, (1998). “Tuvaların Eski Gelenekleri”, (Akt. Ekrem Arıkoğlu), **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S.5: 288-308.
- KENİN-LOPSAN, Monguş, (2004). *Oytulaaş – Inakşıldñ Kojañnarı*, Kızıl.
- OYUN, S. B. Oyun- A. K. Oorjak, (2004). *Tıva Ög-Büle Pedagogikazı*, Kızıl.
- OZAN, Meral, (2011). “Geçiş Ritüelleri ve Halk Masalları”. **Milli Folklor**. S. 91, ss. 72-84.
- ÖRNEK, Sedat Veyis, (1988). *İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, İstanbul.
- ÖRNEK, Sedat Veyis, (2000). *Türk Halkbilimi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖZKAN, Fatma, (2002). “Sibirya Türklerinde Geçiş Törenleri”, *Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri (26-28 Mayıs 2000)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, ss. 595-608.
- SEREN, Polina S. (2008). “Tere-Holskiy Dialekt Tuvinskogo Yazıka”. **Ulug-Hem (Tıva Çoğaalçılarnıñ Setküülü)**. No: 3, Abakan: 111-120.
- TEVEK, Aleksey, (2006). *Çedi Nazın*. Kızıl.
- TÜRKMEN, Fikret, (2001). “Türk Destanları ve Halk Hikâyelerinde Ölümünden Sonra Dirilişin İfade Ediliş Şekilleri”. **Türk Dünyası Kültür, Sanat, Haber ve Araştırma Dergisi**. S. 2, Ankara: Türksöy Yayınları: 15-19.
- YEŞİL, Yılmaz, (2014). *Türk Dünyasında Geçiş Dönemi Ritüelleri (Doğum-Evlenme-Ölüm Gelenekleri)*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- YOLOĞLU, Güllü, (1999). *Türklerin Aile Merasimleri*. Ankara: AKM Yayınları.
- YUŞA, Janna, (2008). “Svadebnaya Obryadnost Tuvintesv: Traditsii i İnnovatsii”. **Traditsii i İnnovatsii v Sovremennom Folklore Narodov Sibiri. Novosibirsk Arta**: 52-62.
- <http://bodala.ru/67/ajtyrbaan-uruunun.-ertirbes?show=68#a68> (16.03.2016).